

SKÚMANIE ZÁKLADNEJ JEDNOTKY JAZYKOVEJ KRAJINY

Doc. PaedDr. Petra Jesenská, PhD.
KAA FF UMB

Príspevok vznikol v rámci projektu APVV-18-0115

*Language in the City - Documenting the Multimodal Semiosphere of Linguistic Landscapes in Slovakia
and in a Comparative Perspective Addresses*

ODBORNÁ KOMUNIKÁCIA V ZJEDNOTENEJ EURÓPE

Banská Bystrica 6. – 7. októbra 2021

Stručná osnova príspevku

- Úvod
- Historický exkurz
- Posun od štrukturalizmu k interdisciplinarite
- Základná jednotka JK-y
- Zber dát a spôsob ich archivácie
- Záver(y)
- Bibliografia

Úvod

- V posledných rokoch sa v lingvistike začína venovať **pozornosť jazykovej krajine** (ďalej len JK) ako **novému multimodálnemu fenoménu**, ktorý je hodný skúmania aj preto, že **dynamicky odráža premenlivosť živého jazyka prostredníctvom urbánnej krajiny**, s ktorou človek prichádza každodenne do kontaktu.
- JK je rodiaci sa **interdisciplinárne orientovaný vedný odbor využívajúci výsledky a postupy skúmania systemovej lingvistiky, sociolingvistiky, psycholingvistiky, pragmalingvistiky, filozofie, histórie, geografie, geo-politiky, sémiotiky, sémantiky, sociológie, kulturologie**, a pod.
- Ide o nazeranie na krajinu **prostredníctvom znakov a symbolov**, ktoré človek **zámerne vytvoril a ktorými sa neustále z rozličných dôvodov obklopuje**.
- Signifikantnú rolu pri tom plní **kontext, situačnosť, čas a priestor**.
- Základnou jednotkou JK-y je **znak** (resp. *znak* zatiaľ často uvádzaný aj ako *sign*), ktorý sa **však povahou aj štruktúrou odlišuje od pôvodného štrukturalistického chápania jazykového znaku v prvej polovici 20. stor.**
- Na **príkladoch z centra Banskej Bystrice vysvetľujeme, analyzujeme a interpretujeme túto základnú jednotku** rodiacej sa novej interdisciplinárnej subdisciplíny lingvistiky JK-y.
- Skúmanie JK-y sa však **neobmedzuje len na skúmanie jazykového znaku**, ale zahŕňa aj skúmanie znaku ako takého. Pričom týmto znakom môže byť **graféma, logo alebo logonymum, slovo (toponymum, resp. urbanonymum, chrematonymum a pod.) alebo slovné spojenie či syntagma, text, obraz, dopravné značenie** atď.
- Mohlo by sa zdať, že referenciou na základnú jednotku JK-y je urbanonymum, avšak nebola by to pravda. Urbanonymum (alebo aj urbononymum) označuje proprium „*vnútromestského objektu (ulice, námestia, parku, sadu, ...)*“ (Krško, 2014, s. 22), napr. *Leninov park, Národná ulica, Štadlerovo nábrežie* a pod., príp. choronymum, hodonymum a pod. Urbanonymá, choronymá, hodonymá a pod. zastrešuje termín *toponymum*, t.j. terénny názov, či už „*prírodného alebo človekom vytvoreného geografického objektu, ktorý je pevne fixovaný na Zemi*“ (Krško, 2014, s. 21; porov. NESČO, 2012–2020). Avšak ani tento nemožno považovať za samostatnú, resp. jedinú možnú jednotku JK-y.

Historický exkurz: znak

- **Znak vo všeobecnosti je niečo, čo stojí namiesto niečoho iného.** To by však nepostačovalo. **Musí ešte jestvovať niekto, kto si tento vzťah niečo namiesto niečoho iného uvedomuje, a teda ho dokáže autonómne a funkčne spracovať, t.j. identifikovať, dekodovať jeho zmysel a následne interpretovať, čo z toho vyplýva.**
- Starorímsky lekár gladiátorov a spisovateľ gréckeho pôvodu, **Claudius Galénos** (129 – 199) pod vplyvom učenia **Aristotela, Platóna a Sokrata** rozvinul **teóriu „vedy o príznakoch na základe gréckeho termínu sémeiotiké“** (Černý, Holeš, 2004, s. 22). **Na základe rozvinutých príznakov dokázal rozoznať chorobu u pacienta.** V súčasnosti už vieme, že veda, ktorú založil, sa nazýva symptomatológia, a sémiotika je vyhradená výlučne pre náuku o znakoch všeobecne (tamže). Ako uvádzajú Černý s Holešom, „posledný staroveký teológ a filozof“ (Černý, Holeš, 2004, s. 23) **Sv. Augustín** (354 – 430) už vo 4. storočí dokázal ako prvý známy autor formulovať definíciu znaku, že ide o „*niečo, čo nás samo o sobe privádza na myšlienku o nečom inom*“ (Černý, Holeš, 2004, s. 23). **Petrus Hispanus** (cca 1215 – 1277) v 13. storočí bol schopný rozpoznať význam slova, resp. všimol si rozdiel medzi označovaným a označujúcim (Černý, 1996).
- V modernej sémiotike 20. storočia rezonovalo niekoľko mien pokúšajúcich sa zadefinovať povahu jazykového znaku s jeho následnou typológiou: Švajčiarsky polyglot a sémiotik, **Ferdinand de Saussure** (1857 – 1913) prostredníctvom prednášok vydaných jeho poslucháčmi (*Course in General Linguistics*, 1916 / *Kurs obecné lingvistiky*, 2007) oboznamuje o dvoch stranách jednej mince v podobe vzťahu signifiant a signifié, teda označovaného a označujúceho (porov. Dolník, 2018, s. 302 – 315). V roku 1923 predstavuje dvojica amerických lingvistov Ogden a Richards svoj konštrukt jazykového znaku v diele ***The Meaning of Meaning***, dnes známy ako sémiotický trojuholník znázorňujúci vzťah formy s významom naviazaným na objekt(ívnu realitu). Rakúsky psychológ **Karl L. Bühler** (1879 – 1963) vo svojej ***Sprachtheorie*** (1934) **v rámci jazyka rozoznáva symptómy, signály a symboly** (Čermák, 2001; Černý, Holeš, 2004). **Charles Sanders Peirce** (1839 – 1914) v 20. storočí prezentoval **triadický model vnímania znaku na ikony, indexy a symboly** (Černý, Holeš, 2004). Ikony sú podľa neho založené na vzťahu podobnosti, indexy na vzťahu súvislosti a symboly fungujú v rámci konvencie. Pod ikonami rozumel obrazy, mapy a pod. a v rámci jazyka k ikonám priradľoval onomatopoiá a metaforické výrazy. Pod indexmi rozumel deiktiká, zámená, adverbá a vôbec výrazy silne naviazané na kontext. Pod symbolmi myslel väčšinu jazykových znakov a aj symboly využívané v umení či náboženstve (porov. Černý, Holeš, 2004).
- **Rodrigue Landry a Richard Y. Bourhis** skúmali prínos JK-y k etnolingvistickej vitalite vo francúzskej časti Kanady (Landry, Bourhis, 1997). **Rozlišovali verejné od súkromných označení, resp. verejné znaky od vládnych znakov,** v súčasnosti známe ako opozitná dvojica oficiálne znaky – neoficiálne znaky. **Za znaky považovali nápisy, označenia obchodov a prevádzok ako aj billboardov, názvov ulíc, označení parkov a pod.** (Landry, Bourhis, 1997, s. 24 – 28). **Koncom 90. rokov si všímali najmä bilingválnosť a multilingválnosť nápisov v korelácii s výskytom bi- a multilingválnych rezidentov v danej oblasti s ohľadom na ich (mocenské) postavenie v spoločnosti, ktorá (ne)zohľadňuje ich jazykové potreby a práva.**

Posun od štrukturalizmu k interdisciplinarite

- V súčasnosti sa stále skúma, definuje a vymedzuje pojem *znaku* (po angl. *sign*) ako jednotky JK-y. Zhoda panuje v názore, že na *znak* (*sign*) je nutné nahliadať z pohľadu vizuálnej semiotiky, prostredníctvom ktorej sa znak realizuje ako slovo, syntagma, logonymum, obrázok (ilustrácia, schéma, maľba, fotografia a pod.) či text.
- Zároveň je jeho výskyt podmienený kontextuálne aj situačne a realizuje sa v konkrétnom časopriestore.
- Platí, že **znak v JK-e má zmysel len vtedy, ak zastupuje niečo iné a je tu niekto, kto si tento vzťah uvedomuje**, a teda dokáže dekódovaním odkryť zmysel znaku. Toto augustínovské vnímanie je neustále platné aj s ohľadom na obraz ako základné a najstaršie médium sociálnej interakcie využívajúce istú kultúrnu komunikačnú univerzálnosť.
- Do vnímania (pôvodne len jazykového) znaku ako základnej jednotky JK-y tak treba zahrnúť aj nejazykové znaky, ktoré dopĺňajú, upresňujú a determinujú význam znaku jazykového, a teda s ním tvoria jeden vizuálno-sémantický celok sprostredkujúci okoliu istú informáciu. Ako možno pozorovať na príklade z centra Banskej Bystrice (Námestie SNP 8):

Obrázok 1
Jazyková krajina Banskej Bystrice – výklad predajne

- Obrázok 1 zachytáva pohľad na obchod zameraný na predaj výrobkov z diviny a lesných plodov v Národnej ulici v Banskej Bystrici.
- Názov prevádzky, *Lesnícke pochútky*, je sémanticky motivovaný týmto faktom a podporený odkazom na les prostredníctvom obrázku ihličnatého stromu (peirceovskej ikony).
- Zároveň odkazuje na ďalšie aktivity prevádzkovateľov obchodu (*Lesoučebňa*).
- Pre predmet skúmania je však relevantný fakt, že celý výklad vrátane obrázkov, nápisov a farebného stvárnenia považujeme za znak – jednotku/výsek JK-y.
- Nejde pritom o jediné označenie prevádzky. To je spojené nielen s výkladom, ale aj so vstupom (pozri obrázok 2 a obrázok 3) a pouličnou prezentáciou (obrázok 4), čiže sa spája s ďalšími samostatne situovanými znakmi (nasledujúca snímka).

Súbor súvisiacich znakov v JK
– sign cluster

Pamätník slovenskému lesníkovi Jozefovi Dekretovi Matejovie / JDM (1774 – 1841) situovanom v parčíku pri budove štátnych lesov v Národnej ulici v centre Banskej Bystrice (pozri obr. 5, obr. 6, obr. 7)

Obr. 5 JOZEF DEKRET MATEJOVIE/1774-1841

Obr. 6 JOZEF DEKRET MATEJOVIE/chamber chief forester/1814-1837/applied progressive methods to save forests ruined by mining and smelthing industry/thus laying the foundations for orderly forest management throughout the land

Obr. 7 JOZEF DEKRET MATEJOVIE/1814-1837/Komorský lesmajster pokrokovými metódami prispel k záchrane baníctvom a hutníctvom zdevastovaných lesov a položil základ pre usporiadané lesné hospodárenie v celej krajine

Základná jednotka JK-y

- Na základe empirických pozorovaní sa ukazuje, že **základnou jednotkou jazykovej krajiny nemôže byť len samotný jazykový znak** (formálne aj významovo príliš špecifický a úzko vnímaný) ani *znak* vo všeobecnosti (príliš široký význam) a že je nutné definovať, pomenovať a špecifikovať túto novú jednotku rodiacej sa interdisciplinárnej oblasti nachádzajúcej sa niekde **na pomedzí sociolingvistiky a pragmalingvistiky** (porov. Jesenská, 2019, s. 67 – 68). ***Vizuálny znak, resp. vizuálno-sémantický znak, príp. toponymický znak či vizuálno-sémantický toponymický znak, resp. multimodálny znak.*** Nie je lineárny (ako v prípade jazykového znaku). Opiera sa o graficko-vizuálne prostriedky. Má svoje kultúrne a historické pozadie s geopolitickým spoločenským presahom. Podobne ako jazykový znak je arbitrárny, konvenčný a záväzný pre jazykovú komunitu daného priestoru. Vyznačuje sa zotrvačnosťou (napr. v prípade zmeny názvu). Paralelne môže fungovať viacero názvov pre jeden objekt, a to aj v prípade oficiálneho a neformálneho názvu. Okolnosti jeho vzniku bývajú motivované viacerými faktormi.
- ***Vizuálno-sémantický toponymický znak alebo aj multimodálny znak (MZ) tak môže zosobňovať slovo, výraz (obr. 1), busta (obr. 5), slová (obr. 5) a číslice (obr. 3), syntagma (obr. 4, 6,7) či dokonca celý text alebo kombinácia všetkých spomenutých elementov.***

Zber dát a spôsob ich archivácie

- Pri získavaní jazykových dát v rámci systémovej lingvistiky pomocou **excerpcie, interview, príp. iným spôsobom**, dochádza **k zberu jazykového materiálu**.
- Pri interdisciplinárnom výskume JK-y však dochádza k zberu údajov prostredníctvom **fotografovania vizuálnej krajiny**.
- **Spôsob archivovania je teda odlišný** v tom zmysle, že **zozbieraný fotografický materiál treba ďalej spracovať do (meta)jazykovej podoby** pre **potreby archivácie a pre potreby ďalšieho výskumného spracovania** (napr. v exceli, worde, pdf formáte a pod. nehovoriac o orezávaní záberov JK-y s cieľom uchovať len relevantné dáta). Uchovanie fotografického materiálu je potrebné aj z dôvodu, že **nie je možné zachytiť niektoré dáta vo verbálnej rovine (materiál, farba, tvar umeleckého diela)**.
- Celkovo sme zozbierali niekoľko stoviek záberov z centra mesta zachytávajúc **cca 600 metrov**. Náš výskum predstavuje čiastkový vklad do skúmania urbánneho priestoru rozsiahleho multimodálneho výskumu viacerých slovenských miest (BB, Ban. Štiavnica, Komárno, Bratislava), pričom **v každom zo skúmaných miest sa osvedčilo zmapovať cca 4,000 metrov exponovaného priestoru JK-y**. S ohľadom na priestorové limity príspevku sa venujeme len minimálnemu výseku danej problematiky s upriamením pozornosti na stvárnenie *znaku* v JK-e.

Záver(y)

- Skúmali sme obsahové aj terminologické možnosti základnej jednotky JK-y. Teoretickým podloží pre naše ďalšie tvrdenia získané na základe empirie poslužil krátky historický exkurz. Po terénnom zbere dát v JK-e centra mesta Banskej Bystrice sme sa zamerali na pozorovanie a vyhodnotenie jednotky JK-y, o ktorú by bolo možné sa ďalej vo výskume opierať. **Navrhujeme** možné terminologické riešenie jednotky JK-y (*vizuálno-sémantický toponymický znak, toponymický znak alebo aj multimodálny znak*).
- Osobne preferujeme termín ***multimodálny znak*** s ohľadom na jeho jednoznačnosť. Opísali a vysvetlili sme obsahovú a vizuálnu náplň jednotky JK-y.

Bibliografia

- ČERMÁK, F. 2001. *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum, 2001, s. 24. ISBN 80-246-0154-0.
- ČERNÝ, J. *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia, 1996, s. 75. ISBN 80-85885-96-4.
- ČERNÝ, J., HOLEŠ, J. 2004. *Sémiotika*. Praha: Portál, 2004, s. 22 – 23. ISBN 80-7178-832-5.
- DOLNÍK, J. 2018. Lexikální význam v recepcii. In: *Jazykovedný časopis*, Sciendo – De Gruyter, 2018, roč. 69, č. 3, s. 302 – 315. ISSN 1338-4287 (verzia online).
- DONOVALOVÁ, K. (zost.). 2009. *Pamätníky a pamätné tabule – Banská Bystrica*. Banská Bystrica: Verejná knižnica Mikuláša Kováča v Banskej Bystrici, 2009, s. 33. ISBN 978-80-88783-47-3.
- JESENSKÁ, P. 2019. English Vocabulary Stratification. Banská Bystrica: Belianum, 2019, s. 67 – 68. ISBN 978-80-557-1604-6.
- KRŠKO, J. 2014. *Úvod do toponomastiky*. Banská Bystrica: Belianum, 2014. s. 21, s. 22. ISBN 978-80-557-0729-7.
- *Nový encyklopedický slovník češtiny online*. [V texte ako NESČO, 2012–2020] Dostupný na stránke: <https://www.czechency.org> (11/06/2021). © Masarykova univerzita, Brno 2012–2020
- LANDRY, R., BOURHIS, R.Y. 1997. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: an Empirical Study. In: *Journal of Language and Social Psychology* 16: s. 23 – 28. ISSN 1552-6526.
- SAUSSURE, F. de. 2007. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia, 2007, s. 95 – 107. ISBN 978-80-200-1568-6.

ĎAKUJEM ZA POZORNOSŤ

petra.jesenska@umb.sk

